

Rad Istarskog sabora (1861.-1916.)

Nefat, Filip

Undergraduate thesis / Završni rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:821070>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-17**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

FILIP NEFAT

2018.

ZAVRŠNI RAD

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

HRVATSKI STUDIJI

FILIP NEFAT

**RAD ISTARSKOG SABORA (1861.-
1916.)**

ZAVRŠNI RAD

Zagreb, 2018.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

HRVATSKI STUDIJI

ODSJEK ZA POVIJEST

FILIP NEFAT

**RAD ISTARSKOG SABORA (1861.-
1916.)**

ZAVRŠNI RAD

Mentor: doc. dr. sc. Kristina Milković

Zagreb, 2018.

Sadržaj

1.Uvod.....	2
2.Općento o saboru	
2.1.Tradicija održavanja srednjovjekovnih sabora.....	3
2.2. Istra – političko-administrativna karta.....	3
3. Političke institucije	
3.1. Saborske funkcije.....	5
3.2. Kotari i općine.....	6
3.3. Izborni zakoni.....	7
4. Rad sabora	
4.1. Razdoblje od 1860-tih do 1870-tih.....	8
4.2. Razdoblje od 1880-tih do 1890-tih.....	10
4.3. Razdoblje od 1900-tih do 1910-tih.....	12
5. Političke stranke i važna glasila.....	14
6. Zaključak.....	17
7. Popis literature.....	18

1. Uvod

Istarski sabor bio je politička institucija zakonodavne vlasti regionalnog karaktera. Kroz njegovo djelovanje evidentne su poteškoće koje su mučile Istru kao jednu od brojnih multinacionalnih pokrajina u Monarhiji, a to se očitovalo kroz brojne sukobe naroda, u istarskom slučaju Hrvata i Slovenaca protiv Talijana. Istra je bila izuzetno etnički heterogena, dom Hrvatima, Slovencima i Talijanima sa svim njihovim posebnostima, idejama i ciljevima. Sabor je bila njihova „bojišnica“ što svjedoče brojni zapisi sjednica sabora koji su smješteni u arhivima. Osim iz arhivskih dokumenata, o političkom životu sabora saznajemo čitajući razne publikacije poput *Naše Sloge*, *L'Osservatorea Triestina*, službenog glasila tršćanskog namjesništva te mnogih drugih. O samom radu sabora nema mnogo knjiga i većina informacija može se naći posredno, u knjigama o narodnom preporodu u Istri ili u člancima i knjigama s tematikom 19. stoljeća u Istri. Neke knjige poput *Istarskog sabora* Nevena Budaka uglavnom daju jako okvirne informacije o saboru ili *Prvi istarski sabori (1861.-1877.)* akademika Frana Barbalića daju informacije za određeno razdoblje. Ostali povjesničari poput Marina Manina i Nevija Šetića daju dodatnu sliku o povijesti Istre. U ovom radu dati ću pregled rada sabora, ali ću se također osvrnuti na tradiciju održavanja sabora u srednjem vijeku, kratkoj povijesti Istre na političko-administrativnoj karti, izbornim zakonima, političkim institucijama, političkim strankama i političarima te idejama koje su obilježavale dvije suprotstavljene grupacije u saboru. Ova tema važna je za hrvatsku povijest jer možemo vidjeti na koji se način razvijala hrvatska nacionalna svijest u Istri.

2. Općenito o saboru

2.1 Tradicija održavanja srednjovjekovnih sabora

Istrom u srednjem vijeku vladali su razni gospodari, koji su svi ostavili traga na cjelokupnoj povijesti Istre. Na početku srednjeg vijeka gospodari Istre bili su Bizantinci i Franci, a kasnije Sveto Rimsko Carstvo (tj. Habsburgovci – koji su pripadali Svetom Rimskom Carstvu), Akvilejski patrijarsi i Mletačka Republika. Autonomija je varirala od gospodara do gospodara, neki su prihvaćali visoku autonomiju, a neki su radili na tome da je oslabe. Za vrijeme Bizanta Istra pokazuje znakove visoke autonomije. Pokrajinska skupština sastavljena od domaćih veleposjednika imala je ključnu ulogu u tadašnjem političkom životu, riješavala je sva pitanja koja su se ticala pokrajinskih pitanja te je birala *magister milituma*, civilnog i vojnog upravitelja Istre te predsjedatelja skupštine.¹ Zanimljiva je činjenica da unatoč visokom stupnju autonomije, Istra nije imala status *teme*, pokrajine u Bizantskom Carstvu.² Franačka vlast smanjuje autonomiju Istre, nadalje Istra je pripojena Furlanskoj marki. Stanovnici Istre optužuju markgrofa Kadolaha, istarskog vojvodu Ivana te istarske biskupe za zloupotrebu vlasti, zato se 804. godine formirala Rižanska skupina (koja je ime dobila po rijeci Rižani kod Kopra) s ciljem rješavanja problema zloupotrebe vlasti.³ Na sastanku skupštine prisustvovali su franački visoki dužnosnici (markgrof, vojvoda...), predstavnici klera te 172 pripadnika pučana.⁴ Tražili su reorganizaciju vlasti i gospodarskih odnosa kao „u vrijeme Grka“, tj. prekid uvođenja franačkog feudalizma, što na kraju i uspijevaju postići.⁵ Od ostalih važnih sabora treba istaknuti Sabor o sigurnosti i zemaljskom miru, na kojemu je sudjelovao sastav sličan kao i na rižanskom, a raspravljalo se, kao što i ime ukazuje o sigurnosti i zemaljskom miru. Venecija vlada Istrom službeno od 1307. godine, gradovima upravljaju mletački načelnici, podestati sa središnjom vlašću u Kopru. Austrijskim dijelom Istre (središnji dio Istre), upravlja pazinski kaptean i vrhovni sudac, koji svoju autonomiju uspijevaju zadržati do 1792. godine. Zemaljski sabor ne djeluje samostalno, u 15. stoljeću sastavni je dio Kranjskog sabora.⁶ Takva podjela opstaje do Campoformijskog mira 1797. kada pada Mletačka Republika i cijela Istra ujedinjuje se u jednu cjelinu pod habsburškom vlašću.

2.2. Istra – političko-administrativna karta

Istra od Campoformijskog mira 1797., pa sve do 1918. i raspada Austro-Ugarske Monarhije, bila je, uz kratku francusku upravu, pod vlašću Habsburgovaca, koji su ostavili velike tragove u novijoj povijesti Istre. Od 1797. do 1805. godine traje prvi dio vladavine Austrije nad Istrom, s Požunskim mirom 1805.

¹ Budak 2011.: 12 i 13.

² Budak 2011.: 11.

³ Budak 2011.: 15 i 16.

⁴ Budak 2011.: 15 i 16.

⁵ Budak 2011.: 21.

⁶ Budak 2011.: 24.

godine, Istra je, uz Dalmaciju i Veneciju postala dio Francuske nakon što je Austrija poražena u ratu s Napoleonovom Francuskom. Godine 1809., na području Istre i Dalmacije, zajedno sa Hrvatskom južno od Save, Kranjskom i dijelovima Štajerske nastaju Ilirske Provincije, teritoriji pod francuskom vlašću na tim prostorima. Francuska vlast bit će kratka, 1815. godine Istra će se naći ponovo pod okriljem Austrije u sklopu „Kraljevine Ilirije“. Godinu dana prije podijeljena je na Riječki (dio mletačke Istre s Labinštinom, srednju i istočnu austrijsku Istru) i Tršćanski (ostatak mletačke Istre s Kvarnerskim otocima) okrug.⁷ Godine 1825. opet postaje cjelovita i potpada pod guberniju Austrijsko primorje sa sjedištem u Trstu. Od tada pa sve do 1849. godine nema promijene na području Istre. Iste godine nakon gušenja pobune u Italiji i Mađarskoj, donesen je oktroirani ustav, koji lažira ustavnost. Oktroirani ustav neće dugo biti na snazi jer već 1851. on biva ukinut. Zamijenjen je neoapsolutizmom, poznatijim još kao i „Bachov aposlutizam“, nazvanim po ministru unutarnjih poslova, kada zemaljski sabori ne zasjedaju. Europa je bila nestabilna i stvari se nisu umirile iako su ugušene revolucije iz 1848. Godine 1859. Austrija je zaratila sa Drugim Francuskim Carstvom i iste godine gubi rat. Taj događaj tjera cara Franju Josipa da izvrši promjene. Godine 1860. uvedena je Listopadska diploma u kojoj car vraća zemaljske sabore na političku scenu i obećava vladati zajedno s njima, zemaljski sabori šalju svoje predstavnike u Carevinsko vijeće. Godine 1861., uslijedio je Veljački patent, koji dijeli carevinsko vijeće na dva doma od kojih je donji dom sastavljen od zastupnika zemaljskih sabora. Zemlja je podijeljena na 21 autonomnu pokrajinu sa zemaljskim saborima i sukladno s tim uspostavljena je Markgrofovija Istra. Istra je potpadala pod okrug Austrijsko primorje sa sjedištem u Trstu. Markgrofovija Istra uključivala je u svoj sastav, osim Istarskog poluotoka i Kvarnerske otoke (osim Raba) i prostirala se do Riječkog zameta. S porazom Austrije u Austrijsko-pruskom ratu 1866., car Franjo Josip ponovo je primoran da izvrši promijene ustroja zemlje. Po Austro-ugarskoj nagodbi iz 1867. zemlja je podijeljena na austrijski (cislajtanijski) i mađarski (translajtanijski) dio povezan personalnom unijom. Istra je potpala pod austrijski dio i tako će ostati sve do listopada 1918. godine kada se odvaja zajedno sa ostalim južnoslavenskim dijelovima i formira se Država Slovenaca, Hrvata i Srba. No Istra neće dugo ostati u sklopu novonastale Kraljevine SHS, 1920. Rapallskim ugovorom postaje dio Italije i ostaje u njenom sklopu sve do Pariškog mirovnog ugovora 1947. kada postaje dio novostvorene Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Godine 1954. Londonskim sporazumom ostatak Istre pripada Jugoslaviji, dok Slobodni teritoriji Trst pripada Italiji. Prije potpisivanja obaju ugovora Istra se dijelila na dvije zone A i B, zona A bila je pod angloameričkom upravom, a zona B pod jugoslavenskom i ti teritoriji obuhvaćali su razne dijelove Istre..

⁷ Šidak 1990.: 102.

3. Političke institucije

3.1 Saborske funkcije

Veljački patent 1861. godine uredio je ustroj države i etabilirao Carevinsko vijeće kao glavno zakonodavno tijelo države, njegov donji dom sastojao (Zastupnički dom) sastojao se od zastupnika zemaljskih sabora diljem države. Zemaljski sabori i općine bili su pokrajinski organi Carevinskog vijeća, svaki sabor slao je određen broj zastupnika u vijeće kao što su i općine, ovisno o izbornom zakonu pokrajine, neizravno slale svoje predstavnike u sabor. Markgrofovija Istra je bila autonomna pokrajina sa svojim saborom sa sjedištem u Poreču, a 1898. sjedište je premiješteno u Pulu te 1910. u Kopar.⁸ Istarski sabor kroz vrijeme mijenjao je broj zastupnika u Carevinskom vijeću, u početku su bila dvojica, od 1879. do 1897. četvorica, od 1897 do 1907. petorica te od 1907. do 1914. šestorica.⁹ Austro-ugarska nagodba i Prosinački zakoni (potpisani 1867. godine), ograničili su Carevinsko vijeće na cislajtanijski dio i povećali su ulogu sabora. Prva sjednica Istarskog sabora bila je održana 6. travnja 1861., a zadnja 18. listopada 1910., četiri godine kasnije bio je konačno raspušten.¹⁰

Zemaljski sabori razlikovali su se svojim sastavom, ali ipak bili su univerzalni po tome što su uvijek imali u svom sastavu: viriliste (visoki kler kao biskupe), narodne zastupnike iz kurija veleposjednika, kurija trgovačko-obrtničkih komora, gradova i seoskih/„vanjskih općina“. Istarski sabor sastojao se od 30 zastupnika, od kojih: 3 virilista, 5 veleposjedničkih predstavnika, 2 predstavnika trgovačko-obrtničkih komora, 8 gradskih predstavnika (1870. broj je povećan na 11) i 12 predstavnika općina.¹¹ Njemu je predsjedao predsjednik sabora ili zemaljski poglavar, a birao ga je sam car iz redova zastupnika. Za vrijeme djelovanja sabora poznata su nam petorica predsjednika: Gianpaolo de Polesini (1861.), Francesco da Polesini (1861.-1868.), Francesco Vidulich (1868.-1889.), Matteo Campitelli (1889.-1904.) te Lodovico Rizzi (1904.-1916.). Zemaljski sabori bili su nadležni za razne autonomne poslove koji su se kretali od: poljoprivrede, šumarstva, gospodarstva, financija, školstva, crkvenih poslova, javnu upravu opće poreze i razne prireze.¹²

Osim samog sabora, važan je bio i njegov izvršni odbor, poznat kao i zemaljska vlada. Njime je također predsjedao predsjednik sabora uz još 4-8 članova. Važnost odbora bila je u tome da je bio neovisan o radu sabora, pa čak je i djelovao ako sabor nije.¹³ Nadzirao je činovništvo, zemaljsku imovinu, fondove i

⁸ Brajković 1991-1992.: 69.

⁹ Zemaljski sabor Markgrofovije Istre (1861.-1916.), Redoslijed sjednica- Popis zastupnika 2011.: 107-108.

¹⁰ Brajković 1991-1992.: 69.

¹¹ Beuc 1969.: 247.

¹² Beuc 1969.: 247 i Brajković 1991-1992.: 68

¹³ Beuc 1969.: 247.

razne ustanove, izvršavao je tekuće poslove i saborske zaključke te je zastupao sabor u pravnim poslovima.¹⁴ 9. travnja 1916., ugašen je i izvršni odbor, koji je bio zamijenjen Zemaljskom upravnom komisijom.¹⁵

Unatoč autonomiji u unutarnjim poslovima, Istarski sabor nije imao autonomiju u vanjskim poslovima, Namjesništvo u Trstu sputavalo je njegovu samostalnost. Istarski sabor mogao je dobivati carske odluke isključivo preko Namjesništva te nije smio sam stupati u doticaje s drugim saborima. Namjesnik je imao pravo prisustvovanja na svakoj sjednici sabora.¹⁶

3.2. Kotari i općine

Kotari i općine predstavljaju razinu lokalne samouprave unutar svake pokrajine. Razlika između kotara i općina je (osim što kotarevi predstavljaju veće područje lokalne uprave u koje spadaju općine) to da su kotarevi izravno odgovorni namjesništvu, a ne saboru.¹⁷ Prije nego što je Zakon o odvajanju političke vlasti od sudske stupio na snagu 1867., kotarevi su imali sudske ovlasti. Nakon odvajanja njihova vlast je isključivo politička. Njihove ovlasti bile su ograničene na područje na kojem su djelovali, tj. na područje tog kotara. Kotari su bili dužni provoditi zakone, boriti se protiv neimaštine, izdavati trgovačke, obrtničke i ostale dozvole, morali su provoditi propise o zdravstvu i školstvu.¹⁸ Broj kotara se mijenjao kroz vrijeme austrijske uprave Istrom.

Kotari u Istri (od 1868.): Kopar, Poreč, Pula, Pazin, Volosko, Lošinj, Krk (od 1905.) i Rovinj kao samostalni gradski magistrat.¹⁹

Općine u Istri predstavljale su najnižu razinu lokalne samouprave. Njima je upravljao načelnik i dva vijećnika, a oni su se birali iz općinskih vijeća. Njihove ovlasti su se odnosile na autonomne poslove kao red i mir, uređenje cesta i javnih površina te prenesene poslove, koji su bili od države naređeni kao primjerice propisi o zdravstvu i školstvu.²⁰ Prema zakonu o općinama iz 1863. općine imaju pravo združiti se u jednu ili razdružiti na više.²¹

¹⁴ Beuc 1969.: 248 i Brajković 1991-1992.: 69

¹⁵ Brajković 1991-1992.: 69.

¹⁶ Brajković 1991-1992.: 69.

¹⁷ Brajković 1991-1992.: 74.

¹⁸ Brajković 1991-1992.: 71-72.

¹⁹ Brajković 1991-1992.: 74.

²⁰ Beuc 1969.: 248.

²¹ Brajković 1991-1992.: 76.

3.3. Izborni zakoni

Kurijalni sustav bio je na snazi od 1861. i on je određivao način na koji su se organizirali izbori i sastavi sabora. Četiri kurije (zemljoposjednička, gradska, općinska i trgovačko-obrtnička komora) određivale su sastav sabora, virilisti su imali zagarantirano mjesto u saboru, prve tri kurije birale su se izravno i tajno pismenim putem. Jedini koji su se razlikovali bili su zastupnici iz općina. Oni su se birali na neizravan način, na svakih 500 birača dolazio je jedan fiducijar (izbornik) koji je birao zastupnike.²² Izorno pravo temeljilo se na izbornom cenzusu, tj. koliko je koja skupina plaćala porez. Veleposjednici plaćaju 100 forinti, stanovnici gradova 10 forinti, a predstavnici općina 1 forintu.²³ Pravo glasa trgovačko-obrtničkih komora nije uvjetovano porezom, biraju odbornike. Ovakav izborni sustav onemogućavao je da siromašnije stanovništvo sudjeluje u izborima, primjerice u Istri većinsko hrvatsko i slovensko stanovništvo nije moglo glasovati. Od 1871. izbori za Carevinsko vijeće održavati će se po kurijalnom sustavu.²⁴

Promjene u izbornim zakonima koje se pojavljuju od 1880-tih godina počinju sve više ići na ruku Slavenima diljem cislajtanije. Desetljeće prije razni kancelari su pokušali uvesti promjene u izbornom zakonu, ali svaki put kad bi pokušali nešto u tom smislu promijeniti bili su prisiljeni dati ostavku. Eduard Taaffe 1882. smanjio je izborni cenzus s 10 na 5 forinti (stvorio je „petoforintaše“) i tako je omogućio selajcima povećanu participaciju u političkom životu.²⁵ Sljedeći potez učinio je grof Kasimir Badeni kada je 1896. uveo i petu kuriju koja se sastojala od svih muškaraca u dobi od 24 i iznad.²⁶ Te promjene i rad preporoditelja omogućio je Hrvatima i Slovencima u Istri veću aktivnost u političkom životu.

Godine 1906. i 1907. donijele su dvije novine u ustroju sabora i izbornog sustava. Godina 1906. izvršena promjena u pogledu ustroja izbornih kotara, kojih je bilo 5 i bili su posloženi na način da Hrvati i Slovenci pobijede u 3 od 5 kotara. Talijani su se žalili i tražili su šesti kotar kako bi se izjednačile snage što je i naposljetku učinjeno tako da je Istra podijeljena u šest izbornih kotara.²⁷ Prvi kotar obuhvaćao je područje Buja, Pirana, Kopra i Milja, drugi Motovun, Poreč, Rovinj, Vodnjan i Svetivinčenat. Treći kotar sastojao se od Pule, Malog Lošinja i Osora, četvrti od Podgrada, Pasje Vasi, Doline te peti kotar od Buzeta, Pazina, Labina i Barbana. Šesti kotar obuhvaćao je područje Voloskog, Cresa, Krka i Velog Lošinja.²⁸ Uvođenje općeg, izravnog i tajnog prava glasa omogućilo je potpuno sudjelovanje svih slojeva stanovništva (žene i maloljetnici ne sudjeluju), a za Slavene u Istri povećano je izorno tijelo i mogućnost pobijede nad talijanskim protivnicima. Novi zakon stupio je na snagu prije izbora za Carevinsko vijeće 1907. Nakon što

²² Manin I. 2005.:519.

²³ Manin I. 2005.: 519.

²⁴ Schüssel i Zöllner 1997.: 260.

²⁵ Schüssel i Zöllner 1997.: 263.

²⁶ Schüssel i Zöllner 1997.: 264.

²⁷ Manin IV. 2005.: 579.

²⁸ Manin IV. 2005.: 579-580.

su održani izbori za Carevinsko vijeće 1907. uvedena je promijena ustroja sabora, broj zastupnika je povećan na 47, broj zastupnika iz gradova povećan na 14, a broj zastupnika iz općina na 15 te je uvedeno 8 zastupnika općeg reda. Broj virilista i zastupnika iz trgovačko-obrtničkih komora ostao je isti.²⁹

²⁹ Manin IV. 2005.: 581.

4. Rad sabora

4.1. Razdoblje od 1860-tih do 1870-tih

Ovo razdoblje obilježava neosvještenost slavenkog stanovništva u Istri i potpuna dominacija Talijana u političkom životu Istre.

Prvi izbori za sabor održani su u ožujku 1861. i to je označilo početak djelovanja sabora. Apsolutnu pobjedu odnijela je Talijanska liberalna stranka sa 20 osvojenih mandata. Za razliku od Talijana, Slaveni su postigli izuzetno slabe rezultate, samo su dva zastupnička mandata osvojena.³⁰ No Slaveni nisu bili potpuno nemoćni jer su sva tri virilna člana bili Slaveni (Juraj Dobrila- porečko-pulski biskup, Ivan Vitezić-krčki biskup i Bartol Legat- tršćansko-koparski biskup).³¹ Kako objasniti ovakav izvrstan uspjeh Talijana te katastrofalan neuspjeh Slavena? Razlozi takvih rezultata očituju se u tome da su Talijani ušli pripremljeni u izbornu utrku, a Slaveni ne, nadalje izborni sustav bio je ustrojen da omogući talijansku dominaciju. Slaveni u Istri jednostavno nisu bili nacionalno osvješteni, bili su uglavnom nepismeni i siromašni te, vrlo važno je napomenuti, ekonomski ovisni o talijanskim zemljoposjednicima što je omogućilo takav rezultat.³² Sabor je prema Veljačkom patentu trebao poslati zastupnike u Carevinsko vijeće, ali je nacionalni naboje prevladavao kod Talijana, pa nakon dvaju održanih sjednica nije odabran nitko (nessuno), zato se taj sabor naziva nessunistički po talijanskoj riječi za nitko. Nessunisti su bili iredentističko krilo liberala i njihovo ponašanje zabrinulo je austrijske vlasti, pa je sabor 14. srpnja raspušten i raspisani su novi izbori za 25. rujna.³³ Novi izbori doveli su do pobjede konzervativnog krila liberala što je austrijskim vlastima bilo prihvatljivo, Slaveni su uspjeli postići bolji rezultat, osvojili su šest zastupničkih mandata.³⁴ Za zastupnike u Carevinskom vijeću izabrani su Dobrila i namjesnik tršćanski Burger. Sabor će djelovati do 1867. kada će se svi zemljski sabori u državi raspustiti, uveden je dualizam. Izbori su bili održani u veljači 1867. i ono što je obilježilo te izbore jest povratak i pobjeda nessunista, ali ne onako premoćna kao prvi put jer je konzervativno krilo održavalo ravnotežu te apstinencija slavenkog stanovništva.³⁵ Povratak nessunista na političku scenu dovodi do jačanja antiklerikalizma jer su virilni članovi, u nedostatku ostalih slavenkih zastupnika, vodili borbu Slavena za jednakost s Talijanima.

Talijani su dominirali saborom od samog početka, službeni jezik bio je talijanski i Slaveni su željeli postići ravnopravnost sa službenim jezikom, tj. da hrvatski i slovenski jezik također postanu službeni jezici. . Po članku 19. Austro-Ugarske nagodbe svim narodima u monarhiji je zajamčeno pravo korištenja

³⁰ Cetnarowitz 2014: 30.

³¹ Cetnarowitz 2014: 30.

³² Barbalić 1954.: 283-284.

³³ Barbalić 1954.: 291-297. , 300-318.

³⁴ Cetnarowitz 2014: 33.

³⁵ Cetnarowitz 2014: 47.

materinjeg jezika i sukladno s time hrvatski i slovenski jezik trebali bi biti uvedeni u službenu upotrebu što Talijani kategorički odbijaju, pa čak i do te razine da negiraju postojanje hrvatskog jezika kako u saboru tako i u školstvu.³⁶ Slavenskih zastupnika u saboru ima premalo da bi se dogodile ikakve promijene za njihov boljitak

Borba za školstvo posebno je zanimljiva. U razdoblju od 1860-tih i 1870-tih stanje u hrvatskom i slovenskom školstvu bilo je izuzetno teško. Otkad je uveden zakon o školstvu 1869. u školstvu diljem monarhije započinje laicizacija i podržavljenje školstva. Za Istru to znači mnoštvo problema, većina učitelja Hrvata bili su svećenici, a oni bi po zakonu trebali biti zamijenjeni laicima, kojih je među Hrvatima bilo malo.³⁷ Pokrajinska poglavarstva kojima su dominirali Talijani imaju stvarnu kontrolu nad školstvom i suprotno članku 19. mogu od 1869. odlučiti o izboru nastavnog jezika te od 1872. umjesto općina imenjuju učitelje.³⁸ Osim problema s malim brojem hrvatskih učitelja te talijanske kontrole nad školstvom javlja se problem nepostojanja hrvatske srednje škole. Dinko Vitezić bio je glavni borac za slavensko, tj. hrvatsko školstvo u saboru. On je shvaćao važnost uvođenja i održavanja obrazovanja na materinjem jeziku. Viteziću je bilo jasno da u njegovom nedostatku Slavenima prijeti odnarođenje i potpuna asimilacija.

Izbori za sabor 1870. ne donose mnogo promijena, talijanski političari pobjeđuju, a Slavenima pripada 5 mandata.³⁹ Godine 1873. na izborima za Carevinsko vijeće od 4 zastupnika izabran je samo jedan slavenski zastupnik, Dinko Vitezić, brat krčkog biskupa. Dobrića nije uspio osvojiti mandat.⁴⁰ Isti rezultat biti će postignut na sljedećim takvim izborima za Carevinsko vijeće šest godina poslije.⁴¹

4.2. Razdoblje od 1880-tih do 1890-tih

Ovo razdoblje obilježava bolja politička aktivnost i djelovanje Slavena, koji su objedinjeni u stranku i to se očituje u boljim izbornim rezultatima na izborima za sabor i Carevinsko vijeće. Osim boljeg djelovanja dolazi i do promjene politike, tj. strossmayerovski jugoslavenski nastrojani narodnjaci predvođeni Jurjem Dobrilom, Matkom Baštijanom i Dinkom Vitezićem bivaju zamijenjeni pravaški nastrojenim političarima poput Matka Laginje, Vjekoslava Spinčića i Matka Mandića. Promjenom politike dolazi do jačih nemira i međuetničkih tenzija u Istri, sukobi Slavena s Talijanima postaju učestale pojave.

³⁶ Cetnarowitz 2014.: 78

³⁷ Milanović I. 1991.: 269.

³⁸ Milanović I. 1991.: 290.

³⁹ Cetnarowitz 2014.: 61.

⁴⁰ Cetnarowitz 2014.: 77.

⁴¹ Cetnarowitz 2014.: 98.

Izbori za sabor iz 1883. nisu donijeli mnogo promijena za Slavene, rezultat je bio isti kao i na izborima iz 1870.⁴²

Godina 1883. predstavlja godinu velikih događaja: Matko Laginja održava prvi govor na hrvatskom jeziku u talijanski dominiranom saboru te hrvatski jezik konačno biva izjednačen s talijanskim u sudstvu što daje novi poticaj u borbi za ravnopravnost.

Izbori za sabor 1889. najveći su dotadašnji uspjeh za Slavene, premda ne pobjeđuju na izborima. Broj slavenskih zastupnika u saboru iznosi 10, što iznosi trećinu u saboru te po prvi put imaju predstavnika u vodstvu sabora, potpredsjednik postaje Hrvat Ante Dukić.⁴³

Na izborima za Carevinsko vijeće 1891. postignut je velik uspjeh, Vjekoslav Spinčić na istoku Istre osvaja mandat s lakoćom. Slučaj s Matkom Laginjom na zapadu Istre je kompleksniji, isprva je izgubio od svog talijanskog protukandidata, ali se na kraju ispostavilo da je došlo do varanja oko potvrde fiducijara od strane Talijana. Mandat za talijanskog protukandidata je poništen te su izbori ponovljeni, a ovaj put Laginja tijesno pobjeđuje.⁴⁴

Slijedeći izbori za Carevinsko vijeće, održani 1897. nisu bili uspjeh za Slavene, ali svejedno imaju svog prestavnika – Matka Laginju.⁴⁵

Bitka za slavensko školstvo i jezičnu ravnopravnost nastavlja se i u ovom razdoblju. Osnovne škole u Istri bile su većinom talijanske, točnije njih 78, a broj hrvatskih bio je nešto manji 54, Slovenci su imali 29 škola te je postojalo je 10 mješovitih. Broj hrvatskih škola bio je nedostatan, 1880-tih čak 57% hrvatske i slovenske djece nije pohađalo školu.⁴⁶ Ostao je kroničan problem nepostojanja slavenske, tj. hrvatske srednje škole, no on će biti riješen 24. kolovoza 1899. kada je u Pazinu osnovana hrvatska gimnazija.

Odluke vlade i Namjesništva iz 1888. omogućavaju slanje i primanje odgovora na hrvatskom i slovenskom jeziku (njih bi slali slavenski zastupnici Namjestništvu ili vladi), što bi u teoriji značilo nekakvo izjednačenje, ali ona neće biti postignuta u praksi dok god Talijani drže većinu u saboru.⁴⁷

U ovom razdoblju sabor se bavio intenzivno pitanjem gospodarskog razvitka i dugova seljaka, koji su činili većinu stanovništva. Istarski sabor osnovao je 1881. Istarski zemaljski hipotekarni zavod, a 1884. Pokrajinsko agrarno društvo i Pokrajinsko agrarno vijeće. Pokrajinsko agrarno vijeće stvoreno je radi jačanja zadrugarstva i gospodarskog razvitka Istre.⁴⁸ Predsjednika vijeća birao je car, no unatoč dobrim intencijama

⁴² Cetnarowitz 2014.: 111.

⁴³ Cetnarowitz 2014.: 146.

⁴⁴ Cetnarowitz 2014.: 154-155.

⁴⁵ Cetnarowitz 2014.: 186.

⁴⁶ Manin i Šetić 2007.: 719.

⁴⁷ Milanović II. 1973.: 96.

⁴⁸ Milanović II. 1973.: 397.

gospodarskog razvitka, 1902. možemo vidjeti nezadovoljstvo Hrvata koji smatraju da vijeće više pogoduje Talijanima i vrši talijanizaciju, nego da razvija gospodarstvo.⁴⁹ Još jedan primjer nezadovoljstva oko ustanove koja je trebala pomoći istarskom stanovništvu vidi se na primjeru Hipotekarnog zavoda, on je bio u načelu poljoprivredna banka koja je davala zajmove od 6% uz hipoteku na kuću i zemlju.⁵⁰ To je često bilo preskupo za seljake koji bi u nemogućnosti plaćanja zajma ostali bez zemlje i kuće, koje bi se prodale na dražbi. Uz prevelike kamate, seljake je mučio još jedan ozbiljan problem – ezonera ili dug rasterećenja zemljoposjednicima nakon što je ukinuto kmetstvo. Carski patenti iz 1840-tih i 50-tih predviđali su otplatu duga od 1/3 za bivše kmetove, ostatak bi platile općine i država. Opterećenje koje bi se popelo na 48% od prosječne vrijednosti posjeda teško je pogađalo seljake.⁵¹ Problem oko duga nije bio riješen ni nakon 40 godina od ukidanja kmetstva, najviše su bili pogođeni kotari u unutrašnjosti, stoga je sabor 1894. otpisao posljednje dugove.⁵²

4.3. Razdoblje od 1900-tih do 1910-tih

Nacionalni pokret Slavena upao je u krizu, prijetio je raskol sličan pravaškom u Hrvatskoj te djelovanjem Istrijskog pokreta (započetog 1896.) koji je promovirao istarsko autonomaštvo i slabio nacionalni pokret Slavena. To se očitovalo slabijim rezultatima na izborima za Carevinsko vijeće. Slaveni su se ipak pribrali i spriječili raskol što je dovelo do odličnih rezultata na izborima, ali nažalost nikad nisu ostvarili pobjedu (osim izbora za Carevinsko vijeće 1907.). Novi izborni zakoni omogućili su bolje rezultate. Sukobi između Slavena i Talijana postaju sve češći i redovitiji posebno u izbornim utrkama.

Izbori za Carevinsko vijeće 1907. bili su uistinu povijesni. Postignuta je pobjeda kakvu nikad više nisu ostvarili. Poznati su nam kandidati za pojedine izborne kotare: u prvom kotaru kandidat je bio Josip Kompare, u 2.,3.,5. kotru Matko Laginja, u 4. Matko Mandić te u 6. Vjekoslav Spinčić. U prvom kotru pobjedu su odnijeli kršćanski socijalisti, u trećem liberali, dok su u ostalim kotarevima pobjedu odnijeli Hrvati.⁵³

Slijedeći izbori za Carevinsko vijeće održani 1911. donijeli su Slavenima tri zastupnička mandata, što nipošto nije loš rezultat, ali svejedno predstavlja razočaranje zbog neponavljanja uspjeha iz 1907.⁵⁴

Izbori za sabor održani 1908. i 1914. nisu se pretjerano razlikovali u rezultatima. Oba puta tijesno pobjeđuju talijanski liberali prvi put s 24, a drugi put s 23 mandata. Za Slavene broj mandata osvojenih na

⁴⁹ Milanović II. 1973.: 397.

⁵⁰ Milanović II. 1973.: 398.

⁵¹ Manin i Šetić 2007.: 721.

⁵² Manin i Šetić 2007.: 722.

⁵³ Manin IV. 2005.: 579-580.

⁵⁴ Manin IV. 2005.: 582.

prvim izborima iznosio je 18, a na sljedećim izborima povećao se samo za jedan.⁵⁵ Do gašenja sabora odnos snaga bio je 21 slavenski zastupnik (s virilistima) od 47 mjesta u saboru.⁵⁶

Zadnji pokušaji dogovora oko stvarne ravnopravnosti jezika vodili su se 1907. između Matka Laginje i predsjednika sabora Lodovica Rizzija. Uspjeli su postići određen koncenzus oko nekih točaka, ali glavno pitanje mogućnosti održavanja govora na hrvatskom ili slovenskom jeziku nikad nisu postigli.⁵⁷

⁵⁵ Manin IV. 2005.: 581-582.

⁵⁶ Manin IV. 2005.: 582.

⁵⁷ Cetnarowitz 2014.: 231.

5. Političke stranke i važna glasila

Za političke stranke u Istri važno je reći da su bile prije svega etničkog i nacionalnog karaktera te su bile sličnije koalicijama nego pravim strankama što je evidentno u njihovoj nestabilnosti.⁵⁸ Do 1890-tih dvostranačje je bilo glavno obilježje stranaka, a raspadom Talijanske liberalne stranke javlja se višestranačje.⁵⁹

Hrvatsko-slovenska narodna stranka osnovana je 1884. i ona je bila stranka svih nacionalno osvještenih Slavena u Istri. Najvažniji ljudi te stranke bili su Matko Laginja, Vjekoslav Spinčić, Matko Mandić, Dinko Trinajstić i ostali. Početci te stranke javljaju se u taborima, političkim skupovima na otvorenom uspostavljenim i organiziranim da predstave političke planove široj skupini ljudi. Ti tabori su znaci početka političke svijesti i predstavljaju organiziranije vođenje nacionalnog pokreta (uz tisak). Slovenci u Gorici započeli su s takvim manifestacijama jer su uvidjeli njihovu efikasnost u širenju političkih ideja, nedugo nakon toga njihovi su sunarodnjaci u Istri organizirali u Kubedu svoj tabor 1870.⁶⁰ Prvi hrvatski tabor uslijedio je 1871. u Rubešima kod Kastva i taj se tabor pokazao kao veliki uspjeh.⁶¹ Godine 1874. u Trstu je osnovano političko društvo Edinost koje je zbližilo Hrvate i Slovence u zajedničkoj borbi protiv talijanizacije. Hrvati i Slovenci shvaćali su važnost zajedničke suradnje, pa su pokrenuli zajednički tabor u Dolini 1878. No pravi način da se borba vodi efikasnije je da se osnuje stranka. Hrvatsko-slovenska stranka borila se za ravnopravnost Slavena s Talijanima, političku emancipaciju, gospodarski razvitak i boljitak, obrazovanje Slavena, a žestoko se protivila talijanizaciji, iredentizmu i talijanskoj hegemoniji. Njihovo neslužbeno glasilo bilo je *Naša Sloga*, list koji je pokrenuo Juraj Dobrila 1870. u Trstu i tamo je izlazio sve do 1899. kada je premješteno u Pulu. *Naša Sloga* od samih početaka zauzimala se za prosvjetu seljaka i nacionalno osvještenje. Drugi važan list bio je *Il Diritto Croato* i on je izlazio u Puli od 1888., a glavni urednik bio je Antun Jakić. Taj je list nekoliko puta mijenjao ime, jezik i mjesto na kojem je izlazi: 1894. *Il Pensiero Slavo* u Trstu, 1898. *La Pensee Slave*, također u Trstu na hrvatskom i francuskom jeziku te 1903. *Slavenska Misao* samo na hrvatskom jeziku⁶². Ova stranka nije bila posve stabilna, pa je pri kraju 1890-tih i početkom 20. st. stranci prijetio raskol. Pojavile su se dvije struje: liberalna i katolička. Katoličku stranu predvodio je krčki biskup Anton Mahnič, a njihovo glasilo je bilo *Pučki Prijatelj*, koje je izlazilo na Krku od 1899. i propagiralo je podizanje nacionalne svijesti i katolički svjetonazor. Mahnič u početku nije želio da se njegov list bavi politikom (*Naša Sloga* je zadužena za to), no 1910. osnovano je Tiskovno društvo u Pazinu, koje je dvije godine poslije preuzelo *Pučkog Prijatelja* i dalo mu je politička obilježja.⁶³

⁵⁸ Milaković i Ujčić 2013.: 24.

⁵⁹ Manin III. 2005.: 528.

⁶⁰ Cetnarowitz 2014.: 68.

⁶¹ Manin II. 2005.: 525.

⁶² Istarska enciklopedija 2005., s.v. „Il Diritto Croato“:

⁶³ Milanović II. 1973.: 447.

Liberlani dio činili su Laginja, Mandić, Spinčić i ostali okupljeni oko njih. Vodstvo stranke bilo je pravaškog opredjeljenja i ono je u prvi plan stavljalo hrvatstvo i to je otežavalo suradnju sa Slovencima, posebno oko pitanja pripadnosti Istre. Za razliku od pravaša u Hrvatskoj ova stranka nikad nije doživjela raskol, zdrav razum i zajedništvo prevladao je jer političarima bilo jasno da nesloga naroda stvara slabost i nemogućnost otpora talijanskoj politici.

Talijanska liberalna stranka bila je najjača stranka u Istri, od početka djelovanja sabora, pa sve do kraja imali su većinu u saboru. Stranka je bila uglavnom proaustrijska, hegemonistička, nacionalistička, iredentistička i glavni protivnik istarskih Slavena. U početku su bili protuaustrijski (nessunisti) nastrojeni, ali mijenjaju svoj stav zbog brojnih posljedica. Glasači te stranke uglavnom su bili etnički Talijani, no za njih su glasali i Talijanaši, odnarođeni Hrvati. Njihovo glasilo bio je list *L'Istria* pokrenut u Poreču 1882. Taj list žestoko se protivio „slavizaciji Istre“, nije priznavao postojanje hrvatskog i slovenskog jezika, borio se protiv slavenskog školstva, tj. „barbarizacije školstva“, agitacije slavenskog klera te agitacije i Zagreba i Ljubljane.⁶⁴ Do 1890-tih djelovali su jedinstveno, no tada dolazi do podjele na tri stranke, veći dio ostaje u matici, a manjina se skuplja u Kršćansko-socijalnoj stranci sa stranačkom bazom u sjeverozapadnoj Istri i Agrarnoj stranci.⁶⁵ Sve tri stranke malo su se razlikovale u metodama, ali cilj je bio isti, talijanska hegemonija u Istri.⁶⁶

Radničke stranke na području Istre bile su uglavnom u sjeni nacionalnih stranaka i nikad ih nisu mogle nadvladati. Djelovale su dvije stranke: Jugoslavenska socijaldemokratska stranka i Talijanska socijaldemokratska stranka, svaka od njih imala je svoju nacionalnu nijansu, prva je nastala u Ljubljani 1896. i predstavljala je Slavene, a druga je stranka nastala 1897. u Trstu i zastupala je Talijane. Talijanska stranka bila je jača i organiziranija, vukla je svoje glasačko tijelo iz talijanskih i talijaniziranih radnika u Puli, druga talijanska stranka po snazi odmah iza Liberalne.⁶⁷ Jugoslavenska stranka bila je slaba, njeno najjače djelovanje bilo je u razdoblju od 1900 do 1905., nikad nije ostvarila nekakve rezultate jer je njezino potencijalno glasačko tijelo uglavnom glasalo za Hrvatsko-slovensku narodnu stranku.⁶⁸

Iako nije riječ o političkoj stranci važno je spomenuti Istrijski pokret (1896.-1904.) predvođen Ivanom Krestićem, istarskim autonomašem koji uopće nije poticao iz Istre, već iz Arbanasa kod Zadra.⁶⁹ Krestić se protivio hrvatskom karakteru Istre, zastupao je „istrijanstvo“ i podrivao je politiku Hrvatsko-slovenske narodne stranke. Svoj rad započeo je na području Liburnije i uspio je nakratko oslabiti djelovanje hrvatskog narodnog preporoda, no u konačnici bio je neuspješan. Glasilo pokreta bio je list *Prava Naša*

⁶⁴ Cenarowitz 2014.: 100, 107,

⁶⁵ Beuc 1969.: 258, Manin III. 2005.: 528.

⁶⁶ Beuc 1969.: 258.

⁶⁷ Beuc 1969.: Manin III. 2005.: 528.

⁶⁸ Beuc 1969.: 257.

⁶⁹ Manin III. 2005.: 528.

Sloga. Protiv njega je djelovao Viktor Car-Emin, hrvatski književnik i član narodne stranke, koji je pokrenuo list *Narodni list* 1900.⁷⁰

⁷⁰ Cetnarowitz 2014.: 187., 214.

6. Zaključak

Istarski sabor bio je jedan od brojnih pokrajinskih sabora u Habsburškoj/Austro-Ugarskoj Monarhiji s korijenima i tradicijom (uz prekide) održavanja još iz srednjeg vijeka. Od početka bio je poprištem nacionalnih borbi dvaju glavnih etničkih skupina u Istri- Slavena, tj. Hrvata i Slovenaca te Talijana. Talijani su uz pomoć kurijalnog izbornog zakona i neosvještenosti slavenskog stanovništva mogli slobodno dominirati nad većinskim Slavenima. Slaveni uglavnom nepismeni i siromašni nisu mogli parirati talijanskoj hegemoniji i jedini način da se to promijeni je nacionalnim osvještenjem. Prva i druga generacija preporoditelja opismenjivala je, ekonomski pomagala te politički osvješćivala slavensko stanovništvo i tako su generirali mnogo promijena. U kasnijim fazama Talijani više nemaju toliku premoć nad Slavenima jer je rad preporoditelja osvijestio Slavene što lako možemo vidjeti po izbornim rezultatima. Slaveni su se borili u saboru za ravnopravnost jezika jer to je ono na što su imali pravo po ustavu. Talijani nikako nisu htjeli prihvatiti da se govori hrvatski ili slovenski u saboru jer je Istra talijanska zemlja i jedini važeći jezik je talijanski. Osim sabora borba se vodila i za slavensko školstvo gdje su Slaveni tražili da se nastava vodi na hrvatskom ili slovneskom jeziku, na što su također imali pravo. Talijanski nacionalizam u početku je želio samo ujedinjenje Italije, ali kasnije ekstremniji vid nacionalizma postao je iredentizam koji je smatrao obalne dijelove Austro-Ugarske Monarhije svojim, a razvio se baš od Talijana iz tih djelova. Slavensko stanovništvo trebalo je biti talijanizirano što bi u potpunosti učvrstilo hegemonmiju Talijana. Takva ideja je znatno narušavala državnopravni poredak jer bi Italija s oblanim dijelovima Monarhije postala apsolutni gospodar Jadrana i zato su Austrijanci našli svog saveznika među Slavenima. Svi izborni zakoni postupno su povećavali izbornu tijelo smanjenem cenzusa, pa sve do općeg prava glasa i tako su Austrijanci pomagali Hrvatsko-slovenskoj stranci. Otkad je potpisana Austro-Ugarska nagodba Slaveni diljem Monarhije bili su izuzetno nezadovoljni državnim ustrojem jer su smatrali da je podjela na austrijski i mađarski dio izvedena na njihov štetu i tražili su promijenu takvog stanja. Ni Hrvati ni Slovenci nisu se puno razlikovali od ostalih Slavena u Monarhiji. Slovenci su željeli ujediniti svoje krajeve u jednu cjelinu isto kao i Hrvati, samo što je kod Hrvata situacija bila kudikamo teža jer je jedna polovica zemlje pripadala austrijskom, a druga mađarskom dijelu. Hrvati i Slovenci zajedno su djelovali u istoj stranci. Ilirci od kojih se razvila prva generacija preporoditelja poput Dobrile i druga generacija preporoditelja pravaške orijentacije znatno su utjecali na povijest Hrvata u Istri te su imali važno mjesto među hrvatskin velikanima, ličnosti poput Dobrile i Luginje i dandanas se pamte kao borci za hrvatski identitet.

7. Popis literature

Izvor:

Zemaljski sabor Markgrofovije Istre (1861.-1916.), Redosljed sjednica- Popis zastupnika (2011.). Dean Krmac (ur.). Histria Editiones, Kopar.

Knjige:

Barbalić, Fran (1954.). *Prvi istarski sabori (1861.-1877.)*. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.

Beuc, Ivan (1969.). *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527-1945)*. Arhiv Hrvatske, Zagreb.

Budak, Neven (2011.). *Istarski sabor/La Dieta istriana*. Zavičajni muzej Poreštine i Humaniora, Poreč.

Cetnarowitz, Antoni (2014.). *Narodni preporod u Istri (1860-1907)*. Srednja Europa, Zagreb.

Manin, Marino.:

I. „Istra tijekom 50-tih i 60-tih godina 19. stoljeća“ u Ćoralić, Lovorka i Valentić, Mirko (2005.). *Povijest Hrvata, knjiga 2: od 15. stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata*. Školska knjiga, Zagreb.: 519-522.

II. „Istra 1870.-1880.“ u Ćoralić, Lovorka i Valentić, Mirko (2005.). *Povijest Hrvata, knjiga 2: od 15. stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata*. Školska knjiga, Zagreb.: 522-525.

III. „Istra 80-tih i 90-tih godina 19. stoljeća“ u Ćoralić, Lovorka i Valentić, Mirko (2005.). *Povijest Hrvata, knjiga 2: od 15. stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata*. Školska knjiga, Zagreb.: 526-529.

IV. „Hrvatski nacionalni pokret u Istri na početku 20. stoljeća“ u Ćoralić, Lovorka i Valentić, Mirko (2005.). *Povijest Hrvata, knjiga 2: od 15. stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata*. Školska knjiga, Zagreb.: 578-583.

Milanović, Božo:

I. (1991.) *Hrvatski narodni preporod u Istri, knjiga I. (1797.-1882.)*, drugo izdanje. Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“, Pazin.

II. (1973.) *Hrvatski narodni preporod u Istri, knjiga II. (1883.-1947.)*.

Istarsko književno društvo sv. Ćiril i Metod, Pazin.

Schüssel, Therese i Zöllner Erich (1997.). *Povijest Austrije*. Barbat, Zagreb.

Šidak, Jaroslav i dr. (1990.). *Hrvatski narodni preporod Ilirski pokret*, drugo izdanje.

Školska knjiga i Stvarnost, Zagreb.

Članci:

Brajković, Antun (1991.-1992.). „Institucije državne vlasti u Istri (1848-1918)“.

Arhivski vjesnik, 34-35, 35-36, Zagreb.: 65-88.

Manin, Marino i Šetić, Nevio (2007.). „Prilike u Istri uoči i tijekom objavljivanja Naše

Sloge“. *Časopis za suvremenu povijest*, Vol 39, No. 3, Zagreb.: 705-730.

Enciklopedijski članak:

Istarska enciklopedija (2005.), s.v. „Il Diritto Croato“. Leksikografski zavod Miroslav Krleža.

Zagreb: 179.

Ostalo:

Perom i šakama 150 godina Istarskog pokrajinskog sabora (2013.). Povratna

publikacija izložbe. Gordana Milaković i Tajana Ujčić (ur.). Histria Editiones, Kopar.